

ЄВГЕН ПЕТРУШЕВИЧ

Типовий максималіст, безкомпромісний політик, а тому людина нереальної політики. Найтрагічніша постать новочасної нашої історії. Так характеризували сучасники Лонгин Цегельський і Сидір Ярославин життєвий шлях Президента Української Національної Ради ЗУНР Євгена Петрушевича. І справді цей харизматичний діяч сповна пізнав не тільки радість державотворення 1918–1919 рр., але й гіркоту політичних поразок середини 1920-х років.

Народився він 3 червня 1863 р. у містечку Буську на Львівщині в сім'ї місцевого пароха і декана Греко-католицької церкви. Батько обирався віце-маршалом Повітової ради в Кам'янці Струмиловій, був знавцем історії й літератури, людиною широкого духовного світогляду, глибокої національної свідомості. Виховав трьох синів і трьох дочок.

Після закінчення Академічної гімназії Є. Петрушевич записався на студії правничого факультету Львівського університету. Вже в студентські роки став одним із лідерів молодіжного руху, очолював “Академічне братство”. Після отримання ступеня доктора права, відбув практику в талановитого правника, директора товариства “Дністер” Степана Федака, а відтак відкрив у місті Сокалі адвокатську канцелярію. Виявив себе талановитим організатором суспільно-політичного й культурно-освітнього життя у віддаленому від галицької столиці повіті. Був головою повітової “Просвіти”, будівничим Народного дому, співорганізатором повітової ощадної каси, очолював боротьбу проти москвофільства, яке мало досить сильні позиції на Сокальщині. Як адвокат здобув прихильність широкого загалу населення професійним захистом від свавілля властей.

У грудні 1899 р. Є. Петрушевич вступив до новопосталої Української національно-демократичної партії (УНДП), його однопартійцями стали М. Грушевський, К. Левицький, І. Франко, Ю. Романчук, В. Нагірний та інші відомі політики. На перших

(після прийняття в Австро-Угорщині демократичного закону) виборах до парламенту у травні 1907 р. талановитого адвоката обрали послом від виборчої округи Сокаль–Радохів–Броди. Він став одним із лідерів (поряд з К. Левицьким) Українського клубу. Згодом його обрали заступником (1913) і головою (1916) парламентської репрезентації, виступи якого на сесіях відзначалися цілеспрямованістю і глибокою аргументацією. Є. Петрушевич критикував політику австрійського уряду в національному питанні, постійно звертав увагу парламенту на нехтування владою української мови, інтересів сільської бідноти, наполегливо вимагав впровадження реформ, насамперед щодо виборів до Галицького крайового сейму, в якому українці мали всього 12 послів Українсько-руського клубу (1908). Маючи чисельну перевагу, поляки часто приймали закони у власних інтересах. Саме цій проблемі він присвятив першу промову в Палаті послів 1908 р.

Наступного року Є. Петрушевич переніс адвокатську канцелярію до гірського Сколе, де невдовзі став посадником міста. 1910 р. його від Стрийської виборчої округи обрано послом до Галицького крайового сейму – вищої представницької інституції влади краю. Вже на першій вересневій сесії того ж року він виступив з доповіддю від радикального крила українських послів під час гострої дискусії з приводу нового закону про вибори до сейму. На виборах 30 червня 1913 р. до Галицького сейму увійшли 32 українські послы, зокрема авторитетні Сидір Голубович, Іван Куровець, Теофіл Кормош, Іван Макух, Роман Перфецький, Лонгин Цегельський. На цьому керівництво Українського клубу не зупинилося. Зайнявши провідні позиції в комісії для опрацювання нового виборчого закону, Є. Петрушевич і К. Левицький домоглися збільшення квоти українців у сеймі до 62 мандатів (із 241), що було схвалено 11 лютого 1914 р. послами сейму. Крім того, після довголітньої боротьби з поляками, нарешті, ухвалено постанову про заснування у Львові українського університету. Є. Петрушевич також подав до суду інтерпеляцію щодо утисків влади сільського населення й стримування трудової еміграції українців. У цей час багато спілкувався з наддніпрянськими політемігрантами, членами Союзу визволення України (СВУ, заснований 4 серпня 1914 р.).

Не менш активну участь брав у діяльності австрійського парламенту. Разом із К. Левицьким, Л. Цегельським, Т. Окуневським він підготував брошуру “Що робили наші послы в парламенті? Маніфест руського (українського) парламентарного клубу” (1911), в якій стверджувалося, що становище української фракції було дуже важким через її малочисельність, але депутати доклали чимало зусиль для покращення становища українського населення і здобуття для нього поваги інших парламентських угруповань і уряду, послаблення упереджень щодо українців, які поширювали польські політики.

За дорученням парламентської репрезентації, Є. Петрушевич увійшов до комісії (разом з С. Голубовичем і о. С. Онишкевичем), яка проаналізувала діяльність СВУ за вересень–грудень 1914 р. і зробила висновок, що Союз повністю відданий українській національній справі й тому немає підстав переносити його діяльність в інші нейтральні країни. У розпал Першої світової війни Є. Петрушевич замінив К. Левицького на посаді голови Української парламентської репрезентації (УПР). Захист інтересів українства особливо загострився після оприлюднення 23 жовтня 1916 р. цісарського маніфесту, який надав полякам право на відновлення державності й фактично підпорядкував Галичину Польщі. З цього приводу між українськими парламентаріями, з одного боку, та австрійськими і польськими, з іншого, розгорнулася справжня війна. Є. Петрушевич провів низку зустрічей з впливовими діячами Австро-Угорщини, оприлюднив кілька аргументованих заяв у публічних виступах і “Ділі”, відстоюючи історичну справедливість щодо Галичини – української етнічної території та її народу, що мав таке ж право на національну державність, як і інші народи імперії.

30 травня 1917 р. голова УПР оголосив у парламенті заяву, в якій домагався відновлення Галицько-Волинської держави, дотримання владою принципів самовизначення поневолених народів. Використовуючи такі потужні аргументи, як участь українців, зокрема легіону Українських січових стрільців (УСС) у війні на боці Австро-Угорщини, антиросійське спрямування політики Загальної української ради (ЗУР), українські послы на чолі з Є. Петрушевичем і К. Левицьким домоглися восени 1917 р.

деякого послаблення утисків урядових чиновників та польської адміністрації на українське населення Галичини. Українців почали більше залучати на керівні посади в місцеві та регіональні установи, більше того, Іван Горбачевський став міністром здоров'я (1917–1918), а Йосиф Ганінчак – генеральним прокурором Австрії. Вдалося змістити відверто пропольської орієнтації цісарського намісника в Галичині генерала Діллера, якого замінив поміркованіший і прихильніший до українців генерал Кароль фон Гуйн. Парламентську діяльність Є. Петрушевича високо оцінив навіть К. Левицький, з яким неодноразово сперечався. “Євген Петрушевич виявляв велику енергію у важніших хвилинах наших визвольних змагань, – згадував він 1937 р. – Поміж послами належав до діячів гострішого тону”.

Під час міжнародних переговорів у Бресті-Литовському в лютому 1918 р. Є. Петрушевич очолив галицьку делегацію, яка, хоча й була усунута від безпосередньої участі в дискусіях, але сприяла внесенню в таємний додаток до укладеної угоди між центральними державами, УНР та більшовицькою Росією зобов'язання Австрії надати Галичині автономію до 20 липня 1918 р. Проте польські представники таки зірвали у віденському парламенті ратифікацію Брест-Литовських угод, що захищали Галичину від зазіхань Варшави й, по суті, були кроком до відновлення в краї української державності. У відповідь Є. Петрушевич спільно з парламентаріями Чехії та Словаччини опрацював і вніс на розгляд цісаря Карла план перебудови Австро-Угорської імперії. За його концепцією, імперію необхідно було перетворити у федерацію вільних народів з перспективою утворення національних держав у союзі з Австрією. 16 жовтня 1918 р. цісар оприлюднив маніфест, згідно з яким Австрія проголошувалася союзною державою, а її народи отримували право на державність.

Усвідомлюючи, що монархія Габсбургів стоїть на межі розвалу, 10 жовтня 1918 р. галицький політичний провід під керівництвом Є. Петрушевича ухвалив рішення скликати 18 жовтня у Львові Українську конституанту, щоб визначити долю краю. Представницьке зібрання українських послів парламенту, галицького й буковинського сеймів, єпископату, представників політичних партій, організацій і товариств 19 жовтня прого-

лосило утворення на етнічних українських землях незалежної держави, а напередодні обрало Українську Національну Раду (УНРаду) на чолі Є. Петрушевичем. До неї увійшли, як зауважив Л. Цегельський, “люди заслужені, розумні, світлі чесні та віддані своєму народові серцем і душею. Кожен із них був знаменитим промовцем і парламентарем”. 21 жовтня на зборах відпоручників з усього краю в Народному домі він у присутності митрополита А. Шептицького оголосив опрацьований ним статут УНРади та виклав план легального перебрання влади. З цим виїхав до Відня, де намагався пришвидшити рішення австрійського уряду щодо передачі влади українцям.

Однак мирним шляхом перебрати владу у Галичині не вдалося. У зв’язку з реальною загрозою приєднання краю до Польщі львівська делегатура УНРади під керівництвом К. Левицького й Військовий комітет на чолі з Д. Вітовським 1 листопада 1918 р. здійснили переможне повстання у Львові й на теренах Галичини та Буковини. У розпал національно-демократичної революції 1 листопада проголошено утворення Української держави, а 9 листопада сформовано Державний секретаріат. У краї розгорнуто національно-державне будівництво. В його рідній Кам’янці Струмиловій повітовим комісаром працював молодший брат – суддя Роман Петрушевич, а повітову УНРаду очолив досвідчений голова місцевої “Просвіти”, о. Михайло Цегельський, батько одного з міністрів. Старшого брата о. Степана – просвітянина і кооператора, – обрали головою УНРади містечка Холоєва на Радехівщині, через декілька місяців він добровільно вдягнув жупан капелана Галицької армії (загинув 1920 р. від тифу на Поділлі).

Розв’язана поляками війна, запеклі бої у Львові та Перемишлі, а також революційні події в Угорщині не дали змоги Є. Петрушевичу оперативно виїхати до краю. Довелося спішно організувати повернення галичан з італійського і балканського фронтів, агітувати австрійських старшин вступати в Галицьку армію, вирішувати майнові справи ліквідованої монархії. До Станиславова він прибув лише наприкінці грудня 1918 р., куди перебралося керівництво ЗУНР, і вже 3 січня 1919 р. у театральній залі готелю “Австрія”, де мешкали урядовці, провів першу сесію УНРади, на якій одностайно прийнято ухвалу про злуку з Українською Народною

Республікою (УНР): “Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського народу, проголошує торжественно з’єдинене з нинішнім днем Західно-Української народної республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку... До часу, коли збережуться установчі збори з’єдненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західної Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада. До того самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою як її виконуючий орган”. Під цим доленосним документом стояли підписи Є. Петрушевича і А. Горбачевського, членів Виділу УНРади. Наприкінці засідання переобраний на посаду Президента УНРади Є. Петрушевич запросив членів Ради “бути свідками походу зі смолоскипами, а військовий оркестр заграє марш “Гей не дивуйтесь, добрії люди, що на Вкраїні повстало”, на очах президента з’явилися сльози радості.

Після урочистого проголошення і схвалення Акту Злуки у Києві 22 січня 1919 р. Є. Петрушевича включили до складу Директорії УНР, але в її засіданнях до літа участі не брав. Із Симоном Петлюрою зустрічався 27 лютого 1919 р. у Ходорові на польсько-українських переговорах за участю антантівської місії Ю. Бартелемі. Власне тоді їхні погляди на українську геополітику розійшлися. Є. Петрушевич розкритикував Головного отамана, який допускав можливість встановлення демаркаційної лінії по р. Західний Буг і фактично допускав включення Львова і Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну (5% світового видобутку нафти) до Польщі.

Загалом же УНРада, зауважив Л. Цегельський, “працювала як справжній парламент – її члени мали досвід роботи у парламенті, соймі та повітових радах ще за Австрії. Засідання Ради проводилися зазвичай відкрито, тож доступ на галерею для публіки був вільний”. Як Президент УНРади Є. Петрушевич здебільшого виконував репрезентативні функції й, згідно з Тимчасовим Основним законом, не мав реальних прав для реалізації власних поглядів на внутрішню й зовнішню політику держави. Його надмірний парламентаризм і конституціоналізм часом були перешкодою

при ухваленні рішень. Але своєю політичною культурою, парламентським досвідом і тактом умів впливати на перебіг подій. УНРада під його провідом діяла як справжній парламент, де панувала атмосфера демократизму й свободи слова. На трьох станіславівських сесіях (2–4 січня, 4–5 лютого, 25 березня – 15 квітня 1919 р.) вона опрацювала низку необхідних законів, які регламентували суспільно-політичне й економічне життя, заклали правову базу держави й відповідали прагненням народних мас, завдяки чому вдалося уникнути гострих соціальних конфліктів. На відміну від Наддніпряни й більшовицької Росії, в ЗУНР не було місця проявам анархізму, отаманщини та іншим деструктивним явищам, небезпечним для молодих держав.

Є. Петрушевич підтримав заключення польсько-української угоди від 2 лютого 1919 р. про двосторонню санітарну діяльність, обмін полоненими та інтернованими. Згідно з нею до 20 березня з таборів інтернування і в'язниць було випущено на волю 1149 поляків, насамперед інвалідів, жінок, дітей, чоловіків віком понад п'ятдесят років, священників. Українська сторона наполягала на якнайшвидшому звільненні українців з польських таборів (Львів, Баранов, Домб'є). Є. Петрушевич не заперечував і проти діяльності лояльних до влади польських громадських структур – Польського національного комітету, Комітету польських залізничників у Станіславові, толерував вихід польських газет, друк тримовних оголошень. Радів, що євреї в польсько-українському конфлікті офіційно зайняли нейтральну позицію, а після львівського погрому 22 листопада 1918 р. все більше симпатизували українцям, на початку 1919 р. навіть створили Жидівський курінь Галицької армії.

У травні–червні 1919 р. польське військо, за сприяння Антанти, захопило майже всю Галичину, а румунське – Буковину та Покуття. Під загрозою державної кризи УНРада на екстремному засіданні в Бучацькому монастирі Отців Василян 9 червня надала Є. Петрушевичу диктаторські права, які означали сумісництво обов'язків Президента й голови уряду. Відтак функції Державного секретаріату передано уповноваженим, зокрема, Сидору Голубовичу – функції уповноваженого з внутрішніх справ, Віктору Курмановичу – військових, Степану Витвицькому

– закордонних та ін. Загалом це рішення було схвалено галицьким суспільством, але керівництво УНР розцінило його як недемократичне, вбачаючи у ньому сепаратистські тенденції. Тоді Є. Петрушевича усунуто із Директорії, а щоб утримувати вплив на регіон, при уряді УНР 4 липня утворено Міністерство для Галичини на чолі з соціалістом Семеном Вітиком. У результаті – взаємини Є. Петрушевича з С. Петлюрою загострилися. Зроблено навіть невдалу спробу через командира окремого залізничного куреня І. Сіяка (згодом дипломата УСРР у Варшаві) арештувати Диктатора. Ситуацію намагався використати радянський уряд УСРР, голова якого Х. Раковський пропонував військовий союз у боротьбі з Польщею всього лише за однієї умови – припинити стосунки з Директорією. Але соборницькі інтереси Є. Петрушевича перемогли: після невдалого завершення наприкінці червня 1919 р. Чортківської офензиви прийнято пропозицію С. Петлюри приєднати Галицьку армію до Збройних сил УНР для спільної боротьби з більшовиками. Генерал М. Капустянський, який брав участь у тогочасних переговорах з диктатором, зауважив: “На всіх нас зробив великий сильне враження доктор Євген Петрушевич. Велика, поважна постать, замислене обличчя, добре розвинене підборіддя – ознака сильної волі – гордий погляд. До справи ставився він з незвичайною увагою. Почувалось, що ця людина добре знає, яка величезна на ньому одному лежить відповідальність”. 16–17 липня 1919 р. урядові структури й галицькі бригади перейшли Збруч і розмістилися в районі Кам’яця.

Незважаючи на спротив частини галицьких старшин, Є. Петрушевич підтримав створення 11 серпня спільного командування обох армій – Штабу Головного отамана на чолі з генералом Миколою Юнаківим. У другій половині серпня 1919 р. об’єднана армія розгорнула бойові дії на Правобережжі й на короткий час визволила Вінницю, Житомир, Київ, хоча Є. Петрушевич намагався насамперед зайняти чорноморське побережжя з Одесою, а вже тоді брати столицю. З 24 вересня армія билася на двох фронтах – не лише проти більшовицького, але й денікінського війська. Впродовж війни керівництво УНР неодноразово вело сепаратні переговори з поляками. Знесилена жахливою епідемією тифу (і до того ж практично без чобіт в осінні холоди) Начальна команда

Галицької армії змушена була заради порятунку 6 листопада на станції Зятківці укласти перемир'я. 7 листопада про це телефонічно дізнався стривожений Є. Петрушевич. Наступного дня, коли на станції Деражня йому показали сам текст зятковецької угоди, він заплакав. Того ж дня роздратований Є. Петрушевич звільнив з посади командувача Галицької армії генерала Мирона Тарнавського і начальника штабу полковника Альфреда Шаманека за непогоджене підписання договору з Добровольчою армією А. Денікіна. Головний отаман вимагав від Є. Петрушевича розстріляти самоуправного генерала, але Диктатор вирішив передати його під суд польового трибуналу. Щоправда, польовий суд (13–14 листопада) під головуванням отамана С. Шухевича і сприяння адвоката сотника А. Шалинського визнав дії М. Тарнавського хоч і самочинними, але виправданими у даній ситуації, і генерала лише понизили в посаді, він очолив свій 2-й корпус.

У цей час на адресу Диктатора посипалося багато звинувачень у зраді УНР, змові з ворогом, саботажі спільних бойових дій. Ситуацію загострили спроби наддніпрянського уряду змусити Є. Петрушевича передати С. Петлюрі верховне командування Галицькою армією. Врешті-решт роздратований Диктатор 12 листопада категорично відмовився передати галицькі бригади в підпорядкування штабу Армії УНР. Того ж дня він скликав у Кам'янці-Подільському засідання галицького уряду за участю представників громадсько-політичних організацій, члена Директорії А. Макаренка і військового міністра УНР Володимира Сальського. Останній підтвердив, що ситуація безнадійна: “Війна для нас скінчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, а тиф. Наддніпрянська армія не має заспокоєних навіть елементарних вимог, вона опору ставити не може. Галицька армія в такому самому стані. Вона в більшості вже оточена”. Відтак дехто з галичан навіть пропонував усунути С. Петлюру від командування армією як нефахівця у військових справах. Наприкінці виступив Є. Петрушевич, неабияк вразивши присутніх: “Мусимо залишити думки про самостійність і шукати порятунку з Денікіним. Лінія Директорії, власними силами, це ризикований шлях... Росія не є така страшна як Польща. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не доросли до самостійності. Українцям бракує до державного

будівництва освіти, інтелігентності; тому думати сьогодні про самостійну Україну – це просто фантазія!” Отже, кам’янецька нарада підтвердила кардинальні розходження в позиціях галицького і наддніпрянського проводів щодо продовження війни з білогвардійцями та перспектив подальшої визвольної боротьби. Є. Петрушевич теж зрозумів, що оточена і небоєздатна Галицька армія не має вибору: в разі відмови перейти на бік білогвардійців вона в повному складі потрапляє до полону.

14 листопада С. Петлюра зробив останню спробу переконати Диктатора передати верховне керівництво УГА командуванню Армії УНР, однак той категорично відмовився навіть обговорювати цю болючу тему. Ввечері того ж дня Є. Петрушевич отримав інформацію про домовленість С. Петлюри про зайняття польськими частинами Кам’янця і розцінив це як останній доказ дворушництва Головного отамана. Відтак фактично дозволив перейти галицьким бригадам на бік Збройних сил півдня Росії для спільної боротьби проти більшовиків. Згідно з текстом нової угоди від 17 листопада 1919 р. за Галицькою армією залишалася адміністративно-організаційна автономія, діловодство українською мовою, право на проведення мобілізації й поновлення за рахунок надходження галицьких бранців з інших країн. Право керівництва та контролю над внутрішнім життям армії залишалося за Є. Петрушевичем, який після зайняття поляками 14 листопада Кам’янця через Румунію виїхав до Відня. Водночас білогвардійці зобов’язалися розмістити хворих галичан у своїх шпиталях, і слова свого вони дотримали.

Зрозуміло, що перехід галицького стрілецтва в стан недавнього ворога викликав неоднозначний суспільний резонанс. Дії Є. Петрушевича засудив член Виділу УНРади соціал-демократ Семен Вітик. “Політично це був промах, якого не можна допуститися навіть в найкритичніших хвилинах”, – так охарактеризував у 1930 р. перехід УГА до А. Денікіна четар Дмитро Паліїв, ад’ютант М. Гарнавського й один із прихильників угоди з білогвардійцями.

В еміграції Є. Петрушевич активізував боротьбу на міжнародній арені за відновлення незалежності ЗУНР. Коли у листопаді 1919 р. Антанта запропонувала галицькій делегації в Парижі проект державної автономії Галичини на 25 років у

федерації з Польщею, Є. Петрушевич його не підтримав (хоча частина галицьких політиків – Є. Левицький, С. Голубович, Л. Левицький, Л. Цегельський – готові були погодитися на цей компроміс).

З певною надією зустрів Диктатор договір між країнами Антанти і Польщею 10 липня 1920 р. у Спа, де допускалася можливість встановлення в Галичині “лінії Керзона”, що відповідала етнографічному українсько-польському кордонові й залишала поза Польщею Східну Галичину. Договір також передбачав запрошення на майбутню конференцію західноукраїнських представників. У серпні 1920 р. екзильний уряд терміново реорганізувався, до нього ввійшли досвідчені державні діячі Кость Левицький, Володимир Сінгалевич, Степан Витвицький, Ярослав Селезінка, Осип Назарук та ін. Передусім він намагався не допустити юридичних рішень Ліги Націй щодо передачі Східної Галичини Польщі. Голова уряду надсилав українські місії на міжнародні переговори в Ригу і Женеву. Багато уваги приділялося взаєминам із США. Протестаційні заяви Є. Петрушевича надходили не лише до секретаріату Ліги Націй та Ради послів, але й президента США. Є. Петрушевич допускав прихід американських концесій на територію майбутньої Галицької республіки. Великі сподівання покладалися також на прихильність Ватикану, Праги і Лондона, де постійно перебували дипломати Степан Томашівський та Іван Петрушевич (брат Диктатора).

У лютому 1921 р. Ліга Націй визнала Польщу тимчасовим окупантом Східної Галичини за умови, що її сувереном є Антанта, рекомендувала Раді амбасадорів країн Антанти розглянути українське питання. Аби чітко окреслити прагнення галицьких українців, уряд Є. Петрушевича опрацював і представив союзним державам проект Конституції незалежної Галицької республіки, що була орієнтована на західні демократії, надаючи широкі права й свободи усім національностям краю. Водночас, за ініціативи уряду в Галичині здійснено широкомасштабні акції бойкоту виборів до польського сейму та призову до війська. Нарешті, вдалося домогтися включення галицького питання для розгляду на міжнародній конференції в Генуї у квітні 1922 р. Є. Петрушевич особисто очолив галицьку делегацію, до якої

увійшли К. Левицький, С. Рудницький і О. Назарук. Але дискусію щодо майбутнього Галичини було зірвано. Саме там відбулися його перші контакти з представниками радянської України, зокрема з Х. Раковським, якому імпонувала конфронтація уряду ЗУНР із С. Петлюрою. Улітку 1922 р. переговори з Є. Петрушевичем у Відні вів радянський дипломат Ю. Коцюбинський. Ці заходи більшовиків робилися з метою розколу української еміграції в Чехословаччині, Польщі та Австрії, що здебільшого мала антирадянський характер.

Варшава, яку продовжували підтримувати країни Антанти, розгорнула не менш активну дипломатичну діяльність за збереження влади над Східною Галичиною. У вересні 1922 р. її керівництво здійснило низку акцій, що повинні були вплинути на світове суспільство, зокрема проголошено закон про воеводську автономію Галичини, заснування українського університету у Львові, поширено заяву уряду з пропозицією Є. Петрушевичу розпочати переговорний процес.

5 березня 1923 р. уряд ЗУНР надіслав країнам Антанти ноту, в якій виклав власний проєкт розв'язання польсько-українського конфлікту. Але для цього пропонувалося передати еміграційному урядові всю повноту влади у Східній Галичині. Водночас зазначалося, що “Галицька держава буде ... кінцевою і єдиною базою до консолідації великої України”. Але аргументи уряду Є. Петрушевича не бралися до уваги.

Через дев'ять днів, 14 березня 1923 р., Рада амбасадорів держав Антанти у Парижі, всупереч волі українців ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею. Провід ЗУНР терміново надіслав протестаційні заяви до Ради послів у Парижі, Ліги Націй. Після обнародування протестаційних заяв Є. Петрушевич у травні 1923 р. розпустив екзильний уряд й ліквідував дипломатичні представництва і місії за кордоном. Галицькі державні й політичні діячі повернулися до краю й включилися у легальну діяльність. Є. Петрушевич переїхав у Берлін, де продовжив дипломатично-пропагандистські акції на захист поневоленого народу, розповсюджував ноти протесту проти діяльності польських окупаційних властей, надсилав заяви до Ліги Націй, видавав газету “Український

прапор”, надавав морально-політичну підтримку інтернованим частинам Галицької армії у Чехословаччині.

Саме у берлінський період, залишившись без моральної підтримки соратників, відчуваючи матеріальні труднощі, Є. Петрушевич піддався впливу ілюзій щодо зміни національної політики радянської влади в Україні, особливо в період “українізації”. Він відвідував прийоми в радянському посольстві, зустрічався з послом М. Крестінським. Однією з перших радянофільство галицького діяча засудила Українська військова організація (УВО). У відповідь “Український прапор” виступив з критичними статтями щодо діяльності УВО. Спецслужби СРСР, які відстежували настрої в середовищі еміграції, в одній із довідок за 1923 р. занотували: “До складу Національної Ради ЗУНР входять націонал-демократи, радикали і соціалісти-демократи. Національна Рада є найвищим органом ЗУНР. Її мета – добитися самостійності Східної Галичини, яка, на думку Ради, має стати базою для “Великої України”. Зі складу Національної Ради ЗУНР виділено виконавчий орган або уряд, який іменується “диктатурою”, яку очолює Петрушевич. Між диктатурою ЗУНР і групою Коновальця весь час є деякі розходження, хоча й ті й інші мріють про створення “Самостійної Великої України”. Головне розходження в тому, що “диктатура” добивається спочатку самостійності Галичини, щоб мати базу, де можна було б організувати всеукраїнські сили і звідти розпочати боротьбу за “соборну Україну”. Група ж Коновальця вважає, що українці повинні тимчасово визнати Галичину за Польщею, тим самим отримати від Польщі амністію, повернутися в Галичину, тут вступати до військово-повстанських загонів, проникати на Україну і там творити українську державу, і тільки після створення її думати про Галичину... Рішення послів не повинно викликати зажуру і слабодухість, а навпаки вплинути на підвищення їхньої бойової й енергії... Ця лебедина пісенька Петрушевича є насправді “доказом” того, що, напевне, обдурювали й водили його за ніс різні міжнародні аферисти... Настає момент, коли різкіше ніж будь-коли перед галичанами ставиться питання з ким і куди піти – з Польщею чи з Радами”.

1925 р. група прихильників Є. Петрушевича на чолі з О. Думіним розколола УВО й утворила Західноукраїнську

народно-революційну організацію (ЗУНРО), яка невдовзі розпалася. Радянофільські настрої Є. Петрушевича, як і багатьох його співвітчизників, розвіялися на зламі 1930-х рр., коли в Україні розгорнулися масові репресії й терор органів ДПУ–НКВС. Подальші роки емігрантського життя були надзвичайно важкими через матеріальні нестачі. Долав труднощі завдяки підтримці гетьмана П. Скоропадського та українського апостольського вікарія в Німеччині отця П. Вергуна. Але й у похилому віці Є. Петрушевич співпрацював з Українським Національним Об'єднанням (УНО), іншими емігрантськими організаціями. Коли у вересні 1939 р. Німеччина напала на Польщу, надіслав уряду Гітлера протестаційний меморіал.

Помер 29 серпня 1940 р., похований на берлінському цвинтарі римо-католицької катедри св. Ядвіги представниками УНО, які встановили на могилі пам'ятник. 2002 р. прах Є. Петрушевича перепоховано на меморіалі вояків УГА на Личаківському цвинтарі.

Література: Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. – Відень, 1922; Левицький К. Українські політики. – Львів, 1936; Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–23 рр. – Філадельфія, 1956; Волинець С. Передвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадські й політичні діячі. – Вінніпег, 1965; Книш З. ЗУНР. – Торонто, 1974; Коритко Р. Євген Петрушевич – президент ЗУНР // Літопис Червоної Калини. – 1991. – Ч. 1. – С. 32–33; Павлюк О. Дипломатія злуки УНР і ЗУНР // Всесвіт. – 1992. – № 1–2. – С. 176–178; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993; Гуцуляк М. Перший листопад 1918. – К., 1993; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995; Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – Київ, 1996; Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. У персоналіях. – Київ; Донецьк, 1997; Макарчук С. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. – К., 1998; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник авт. кол. і відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1919–1929). Т. 1. – Київ;

Івано-Франківськ, 2002; Павлишин О. Польське населення Східної Галичини під владою Західно-Української Народної Республіки // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 203–252; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-більшовицьке збройне протистояння. – Київ, 2006; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. XX ст.). – Київ; Нью-Йорк, 2006; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія / Гол. ред. М. Кугутяк. – Львів; Івано-Франківськ, 2008.

Микола Литвин, Кім Науменко